

E. MEŠKAUSKAS

DIALEKTINĖS DETERMINIZMO SAMPRATOS METODOLOGINĖ PRASMĖ

Determinizmo principas išreiškia objektyvų tikrovės reiškinių sąlygotumą ir tuo įprasmina jų mokslinį aiškinimą. Šį principą patvirtina pati mokslo pažintinės veiklos galimybė. Todėl materialistinė filosofija jį laiko pagrindiniu mokslo metodologijos principu. Indeterminizmas, neigdamas objektyvų reiškinių sąlygotumą, negali atlikti metodologinio mokslinės veiklos principo vaidmens.

Istorinėje mokslo raidoje keitėsi pažiūra į reiškinių objektyvaus sąlygotumo pobūdį. Tai atsispindėjo ir filosofinės determinizmo sampratos raidoje. Dialektinė determinizmo samprata atitinka šiuolaikinę mokslo raidos pakopą, kuriai būdingas vystymosi idėjos išsigalėjimas. Ligi tol vyravusi mechanistinė samprata atitiko XVII—XVIII a. mokslo lygį, bet ji nebetinka šiuolaikiniam mokslinio reiškinių aiškinimo turiniui išreikšti.

Mechanistinė determinizmo samprata buvo susijusi su savita pažiūra į tikrovę, kaip pažinimo objektą. Tikrovė buvo traktuojama, kaip sandaupa įvairių daiktų, jungiamų į vieną pasaulį mechaninio pobūdžio ryšių, o tie daiktai — kaip baigtinės prigimties elementų dariniai, besiskiriantys vieni nuo kitų struktūros sąlygojamomis savybėmis. Šiuo požiūriu, atskiri daiktai ir jų struktūros elementai yra savarankiški pažinimo objektai, kurių esmė glūdi juose pačiuose. Tuo pasireiškia mechanizmui būdingas metodologinis izoliuojamojo reiškinių aiškinimo principas, orientuojantis mokslą eiti nuo detalių prie visumos visose tyrimo srityse ir visuose aiškinimo lygmenyse.

Vystymosi idėjos išsigalėjimas moksle verčia kitaip žiūrėti į tikrovę, kaip pažinimo objektą. Baigtinių daiktų pasaulio vaizdą keičia nepaliamam vystymosi procesų pasaulio vaizdas, kuriame struktūrinis bei rūšinis daiktų apibrėžtumas tėra santykinio pobūdžio. Dėl to grynai struktūrinis, izoliacinis reiškinių aiškinimas darosi nepakankamas. Mokslinio reiškinių aiškinimo turinyje ne mažiau svarbią vietą užima jų išsivystymo bei santykinai pastovaus egzistavimo sąlygų aiškinimas. Vystymosi požiūriu, daiktai traktuotini, kaip nenutrūkstamos pasaulio istorijos reiškiniai, kurių egzistavimas nuo šios istorijos neatskiriamas.

Daiktų išsivystymą visų pirma sąlygoja jų besikeičianti aplinka, ku-

rią sudaro kiti daiktai drauge su toje aplinkoje vykstančiais procesais. Kiekvienas tos aplinkos objektas turi savas egzistavimo sąlygas, šios — vėl savas ir t. t. Šių sąlygų sąsaja visus tikrovės reiškinius jungia tarpusavio priklausomybės ryšiais ir daro tikrovę vieninga rišlia visuma. Šiuo atžvilgiu visų vystymosi procesų universalios sąlyga yra visa tikrovė, nuolatos kurianti kuo įvairiausių daiktų formavimosi bei kitimo sąlygų kompleksus. Dėl to artimiausios daiktų aplinkos sąlygų tyrimas tėra pradinė universalios jų išsivystymo sąlygų aiškinimo pakopa.

Tikrovės reiškinių sąlygotumo universalus pobūdis aiškėja, giliau panaizavus bet kokio reiškinio atsiradimo bei buvimo sąlygas. Pavyzdžiui, aiškinant žmogaus kilmę, prieinama prie išvados, kad lemiamą vaidmenį čia suvaidino tos aplinkos sąlygos, dėl kurių žmogaus protėviai pradėjo vaikščioti stačiomis ir jų priešakinės galūnės virto rankomis. Visos kitos sąlygos, kurių reikia, kad šis procesas galėtų prasidėti ir toliau rutuliotis, šiuo atveju specialiai nenagrinėjamos, traktuojamos kaip esamos. Čia turima galvoje paties žmogaus, jo protėvių ir visos gyvosios gamtos susiformavimo bei egzistavimo geologinės, atmosferinės, šiluminės ir kitos sąlygos, priklausančios nuo Žemės vietos Saulės sistemoje ir šios sistemos buvimo kosminių sąlygų. Vadinasi, žmogaus kilmės problema tam tikru aspektu yra pasaulio istorijos problema. Antra vertus, žmogaus atsiradimas Žemėje negali būti laikomas vieninteliu galimu variantu, sprendžiant platesnę protaujančių būtybių išsivystymo tikrovėje problemą.

Universalumo aspektą turi ir palyginti paprastesnių reiškinių, net vadinamųjų elementariųjų dalelių pažinimo procesas. Pavyzdžiui, elektrono egzistavimo būdas ir savybės yra skirtingos kosminių spindulių sraute, elektros srovėje, atomų struktūroje, gyvų organizmų ląstelėse, nervų sistemos bei smegenų veikloje ir t. t. Mechaniniai parametrai labai siaurai teisreiškia elektronų prigimtį, kuri visapusiškai išaiškinama tik visų tikrovės procesų atžvilgiu. Pasaulyje nėra tokių reiškinių, kurių esmė glūdėtų tik juose pačiuose ir kuri būtų išaiškinama nepaisant visų tikrovės procesų sąsajos.

Įsitvirtinus moksle visa ko vystymosi idėjai, pagrindiniu metodologiniu jo principu tampa visuotinio reiškinio ryšio principas. Jo požiūriu, visišką bet kokių reiškinio pažinimą yra tolygus išaiškinimui jo vietos visuotinėje reiškinio sąveikoje. Dėl to tikrovės ir atskirų jos reiškinio pažinimas yra ir tegali būti nepabaigiamas istorinis procesas.

Mechanistinis izoliuojamojo reiškinio aiškinimo principas šiuolaikinio mokslo šviesoje prarado mokslo pažangos metodologinio principo vaidmenį. Šis principas numato tokias reiškinio pažinimo prielaidas, kurios yra nesuderinamos su pačiu šiuo reiškinio egzistavimu. Reiškinių izoliavimas nuo jo egzistavimo sąlygų būtų jo, kaip pažinimo objekto, sunaikinimas. Tai nereiškia, kad nėra prasmės atskirai tirti reiškinius, izoliuojant juos nuo vienokių ar kitokių jų aplinkos poveikių. Toks tyrimas

yra būtinas. Be jo nebūtų galima konstatuoti ir visuotinio reiškinių ryšio. Tačiau santykinis tiriamųjų reiškinių izoliavimas tėra metodinė mokslo priemonė, neturinti metodologinio principo reikšmės.

Visuotinio reiškinių ryšio konstatavimas leidžia giliau atskleisti pažintinės žmonių veiklos prasmę. Čia aiškėja, kad visi šios veiklos aktai turi universalumo aspektą. Ir tada, kai atrodo, jog yra aiškinama atskirų daiktų prigimtis, iš tikrųjų yra kalbama ir apie tikrovę kaip visumą. Paprastas pažintinis daikto apibūdinimas visuomet yra susijęs su jo įjungimu į turimosios tikrovės sampratą turinį. Pavyzdžiui, teigdami, kad Petras yra žmogus, apibūdiname ne tik konkretų individą, bet ir visą tikrovę, kurios pažintiniame paveiksle žmonių visuomenė tarp kitų reiškinių užima ypatingą vietą. Koks yra to paveikslo pobūdis, tokia yra ir tikroji šio teiginio prasmė. Atskirų reiškinių pažinimas visuomet yra susijęs su jų priskyrimu prie tikrovės, su jų įkomponavimu į turimą tikrovės paveikslą.

Visuotinio reiškinių ryšio konstatavimas esmingai keičia tradicinės determinizmo sampratą turinį visais pagrindiniais pažintinio jo taikymo aspektais. Visų pirma pakinta determinizmui esmingiausio priežastinio ryšio samprata.

Determinizmas paprastai apibūdinamas, kaip visų tikrovės reiškinių natūralaus priežastinio sąlygotumo metodologinė pozicija. Ja remdamasis, mokslas ieško tiriamųjų reiškinių priežasčių, traktuodamas juos, kaip šių priežasčių padarinius.

Apskritai priežastinis reiškinių aiškinimas yra seniausias jų aiškinimo būdas. Jo pagrindas yra praktinė žmonių veikla, kurioje žmogus yra akivaizdi savo veiksmų priežastis. Tai buvo akivaizdu ir pirmykščiams žmonėms, kurie priežastinį ryšį suprato, kaip veikėjo ir veiksmo santykį, o gamtos procesus — kaip suasmenintų gamtos daiktų veiksmus. Tiesioginė pirmykščio antropomorfizmo tradicijos apraiška filosofijoje yra teleologinė pažiūra į gamtą, operuojanti tikslo priežastimis. Šios tradicijos poveikio neišvengė ir mechanistinis materializmas, formuluodamas metodologinius gamtotyros principus. Tai pasireiškė tuo, kad priežastiai buvo skiriamas aktyvus kuriamasis vaidmuo. Ir dabar dažnai sakoma, kad priežastis „sukelia“ savo padarinį, ne visuomet teikiant šiam posakiui perkeltinę prasmę.

Mechanistinė priežastinio ryšio samprata yra pagrįsta izoliuojamojo reiškinių aiškinimo principu. Aiškinimo tikslas yra surasti „gryną“ priežastinį ryšį, t. y. tokį ryšį, kurio priežastis ir padarinys gali būti tiksliai nusakyti, o nusakytoji priežastis iš tikrųjų sąlygoja padarinio būtinumą. Tačiau bandant pasiekti tokį tikslą, susiduriama su neįveikiamais sunkumais.

Tuo galima įsitikinti, smulkiau paanalizavus ir iš pirmo žvilgsnio akivaizdžius dalykus. Pavyzdžiui, kai konstatuojama, kad lango stiklą išdaužė į jį sviestas akmenukas, atrodo, kad šiuo atveju priežastinis aiškinimas visiškai tikslus. Tačiau įsigilinus reikės pripažinti, kad nurodyta

priežastis yra būtina stiklo sudužimo sąlyga ne savaime, o esant tam tikram akmenuko svoriui, smūgio jėgai ir stiklo trapumo laipsniui. Toliau gilinantis paaiškės, kad ir šių veiksmų poveikis nėra besąlygiškas ir priklauso nuo daugybės kitų veiksnių. Vadinasi, analizuojamo įvykio priežastis, būdama akivaizdi, toli gražu nėra „gryna“. Tokią pat išvadą reikės padaryti, pradėjus smulkiau analizuoti bet kokią kitą priežastinį įvykio aiškinimą.

Konkrečioms mokslinio tyrimo tikslams neužtenka konstatuoti, kad priežastiniai ryšiai yra sudėtingi ir kad reikia įvertinti daugybę įvairių veiksnių. Konkrečiais atvejais būtina operuoti apibrėžtomis priežastimis, abstrahuojantis nuo veiksnių, kurie nėra tiesiogiai susiję su tyrimo tikslais. Šiam tikslui tiesioginė reiškinio priežastis skiriama nuo jos poveikio sąlygų, pagrindinė priežastis nuo šalutinių ir t. t. Mechanistinė izoliuojamojo priežastinio ryšio samprata šiam metodiniu atžvilgiu būtinam skirstymui teikia metodologinio principo reikšmę. Tai pasireiškia mėginimais surasti objektyvius kriterijus, kurie leistų tiksliai apibrėžti, kas apskritai yra priežastis ir kas — sąlyga, ką reikia laikyti pagrindine priežastimi ir ką — šalutine. Tačiau tokie mėginimai nebuvo ir negali būti vaisingi. Grįžtant prie nagrinėto atvejo, galima, pavyzdžiui, iškelti klausimą, kuris veiksnys — akmenuko smūgis ar stiklo trapumas — objektyviai gali būti laikomas pagrindine stiklo sudužimo priežastimi. Nesunku pastebėti, kad objektyvumo požiūriu toks klausimas yra beprasmiškas. Jis gali būti prasmingas tik konkrečaus tyrimo tikslo atžvilgiu. Šiuo atveju, atsakymas bus skirtingas priklausomai nuo to, ar aiškinamas pats įvykis, ar stiklo kokybė. Nėra objektyvių kriterijų, kurie leistų operuoti besąlygiško turinio priežastiniais ryšiais, kaip to reikalauja mechanistinė priežastinio reiškinio sąlygotumo samprata.

Mechanistinės mąstysenos požiūriu, priežastinio reiškinio aiškinimo turinio priklausomybė nuo konkrečių tyrimo tikslų yra tolygi šio aiškinimo objektyvumo neigimui, vadinasi, ir paties determinizmo principo atmetimui. Tai leidžia suprasti net gamtininkų tarpe paplitusį abejojimą determinizmo principo galia ar bent galimybe jį taikyti visose tyrimo srityse.

Dialektinė determinizmo samprata ne tik nesieja šio principo su izoliuojamų priežastinių ryšių turinio besąlygiškumu, bet atmeta tokią prielaidą, kaip nesuderinamą su visuotinio reiškinio ryšio buvimu. Šiuo požiūriu, priežastinis aiškinimas tik santykinai ir apytikriai tegali atskleisti universalų tiriamųjų reiškinio sąlygotumą. Visuotinio reiškinio ryšio principas pagilina jų objektyvaus sąlygotumo sampratą ir sudaro metodologinį pagrindą šiam sąlygotumui visapusiškai tirti.

Mechanistinio determinizmo požiūriu, griežtas priežastinis visų reiškinio sąlygotumas reiškia, kad viskas tikrovėje yra būtina ir kad dėl to kokie nors atsitiktiniai įvykiai iš viso neįmanomi. Šiuo požiūriu, būtinumas ir atsitiktinumas yra viena kitą neigiančios priešybės.

Atsitiktinių įvykių galimybę neigianti pažiūra pradėjo formuotis dar senovėje. Pavyzdžiui, Demokritas teigė, kad įvykiai, kuriuos žmonės paprastai laiko atsitiktiniais, iš tikrųjų yra būtini. Jie laikomi atsitiktiniais tik dėl to, kad nėra žinomos visos juos sąlygojančios priežastys. Naujaisiais laikais šią pažiūrą perėmė ir toliau išrutuliojo mechanistinis materializmas. Nuosekliausiai ją suformulavo ir išdėstė P. S. Laplasas. Jo nuomone, pasaulio istorija sudaro vientisą priežastinio sąlygotumo grandinę, kurios kiekvienas tarpsnis yra vienareikšmiškai susijęs su visais ankstesniaisiais. Todėl, jei būtų įmanoma visapusiškai išanalizuoti esamos pasaulio būsenos struktūrą ir ją matematiškai apdoroti, prieš akis atsiskleistų visa jo praeitis bei ateitis, visi buvę, esami ir būsimi įvykiai.

Šiuolaikinis mokslas vis dažniau susiduria su reiškiniais, kuriems griežto būtinumo schemos negalima pritaikyti. Atsitiktinumo sąvoka vis dažniau patenka į mokslinio reiškinų aiškinimo turinį. Ypač tai būdinga mikroriškiųjų fizikai. Tai skatina objektyvų būtinumą neigiančias indeterministines tendencijas metodologinių mokslo pagrindų aiškinimuose. Kalbama apie esą pačios mokslo pažangos keliamą determinizmo krizę.

Visuotinio reiškiųjų ryšio požiūriu, yra nepagrįstas pats atsitiktinumo priešpriešinimas būtinumui, nes šios sąvokos turi apibrėžtą prasmę tik tam tikrų, kiekvienai iš jų skirtingų sąlygų atžvilgiu. Šiuo požiūriu, visi tikrovės įvykiai yra kartu ir būtini, ir atsitiktiniai; būtini vienu sąlygų atžvilgiu ir atsitiktiniai — kitų. Pavyzdžiui, žemės drebėjimas Taškente buvo būtinas jį sukėlusiu tektoninių sąlygų atžvilgiu ir atsitiktinis to miesto egzistavimo istorinių bei kitų tikrovės sąlygų atžvilgiu. Apskritai įvykių būtinumas visuomet yra susijęs su tam tikromis konkrečiomis sąlygomis, o visų kitų tikrovės sąlygų atžvilgiu tie įvykiai yra atsitiktiniai. Turėdamas tai galvoje, F. Engelsas ir apibūdino atsitiktinumą, kaip būtinumo reiškimosi formą.

Mokslas aiškina regimai atsitiktinių reiškiųjų egzistavimo būtinas sąlygas jas išreiškiančiais teoriniais modeliais. Kitaip sakant, mokslo tikslas yra atskleisti atsitiktinumo formoje glūdinį reiškiųjų būtinumo turinį. Šiuolaikinis mokslas aiškina tą būtinumą dvejopai, kurdamas vadinamuosius dinaminis ar statistinius jo modelius.

Gamtotyros istorijoje anksčiau pradėta vartoti dinaminiai modeliai. Dinaminio tipo teorijose aiškinamieji reiškiniai gauna tam tikrų veiksmų poveikio padarinių pavidalą. Tuomet kiekvienas atskiras įvykis, atitinkantis modeliuojamas sąlygas, determinuojamas kaip būtinas ir dėl to vienareikšmiškai prognozuojamas. Dinaminio modelio terminas paimtas iš mechanikos mokslo, bet šio tipo modeliai taikomi ir ne mechaniniams procesams aiškinti, kai tiesioginis determinavimo objektas yra atskirai imami reiškiniai.

Statistinius modelius mokslas pradėjo vartoti XIX a., visų pirma termodinamikoje. Ypač plačiai jie vartojami kvantinėje mechanikoje ir mikroriškiųjų fizikoje. Šiuo metu jie yra tapę vienu iš pagrindinių mokslinio reiškiųjų aiškinimo įrankių.

Statistiniuose modeliuose atskiri įvykiai figūroja, kaip grynai atsitiktiniai tiriamųjų sąlygų atžvilgiu. Šiais modeliais matematinės tikimybių teorijos metodais apytikriai determinuojamas tik bendras tam tikrų įvykių masės pasiskirstymo vaizdas, atskirus įvykius paliekant nedeterminuotus. Šiuo atveju mokslas aiškina reiškinių būtinumą ne tiesiogiai, o remdamasis tam tikroms sąlygoms būdingomis jo atsitiktinės formos ypatybėmis.

Dėl determinavimo negriežtumo statistiniai modeliai dažnai priešpriešinami dinaminiam, kaip tariamai nedeterministiniai. Tuo pasireiškia mechanistinės mąstysenos tradicijos įtaka. Visuotinio reiškinių ryšio požiūriu, toks priešpriešinimas yra nepagrįstas. Dinaminio determinavimo griežtumas taip pat tėra apytikris, nes ir čia reiškinius sąlygojantys veiksniai tik santykinai tėra apibrėžiami jų visuotinio sąlygotumo atžvilgiu.

Kaip tikrovės reiškinių būtinumo aiškinimo įrankiai, abiejų tipų teoriniai modeliai yra lygiavėčiai. Jų pasirinkimas priklauso nuo tiriamųjų reiškinių specifikos, o ypač nuo aiškinimo tikslų. Pavyzdžiui, projektuojant dirbtinį Žemės palydovą, paleidžiamą su žmonių įgula, reikia remtis dinaminio tipo modeliais, o prognozuojant Žemės rutulio gyventojų skaičiaus augimą, galima remtis tik statistiniais modeliais.

Statistinės tikimybės sąvokai yra artima galimybės sąvoka, neturinti matematinės išraiškos. Galimybės ir tikrovės santykio problema buvo ir tebėra įvairiais aspektais filosofijos sprendžiama. Su determinizmo problematika yra daugiausia susijęs konkrečių įvykių prognozavimo ir pasirenkamųjų tikslų realumo objektyvaus pagrindimo aspektas. Galimybės čia aiškinamos, remiantis dinaminio tipo tikrovės modeliais, teikiančiais įvairių veiksnių galimos įtakos įvertinimus. Prognozuojamo įvykio ar pasirinkto tikslo tikroviškumo laipsnis tarp visiškos negalimybės ir būtinybės yra išreiškiamas diskretinėmis reikšmėmis: abstrakti galimybė ir reali galimybė. Abstrakti galimybė konstatuojama tada, kai tam tikras įvykis ar tikslas apskritai tikrovėje yra galimas, bet konkrečių jo tikroviškumo sąlygų analizuojamojoje situacijoje nėra. Kai yra pagrindinės tikroviškumo sąlygos, konstatuojamas galimybės realumas ir aiškinama, kokie papildomi veiksniai leidžia prognozuoti įvykį arba kurių dar reikia pastangų, kad pasirinktas tikslas būtų pasiektas.

Remiantis visuotinio reiškinių ryšio principu, bet kokios galimybės aiškinamos atsižvelgiant į tai, kad jų abstraktumas ar realumas yra santykinio pobūdžio ir kad abi šios reikšmės turi apibrėžtą prasmę tik tam tikrų konkrečių sąlygų atžvilgiu.

Determinizmo principas remiasi tuo, kad reiškinių būtinumas tam tikromis sąlygomis yra pasikartojamojo pobūdžio, t. y., kad, susidarius analogiškoms sąlygoms, vėl darosi būtini tos pačios rūšies reiškiniai. Jei kiekvieno atskiro tikrovės reiškinio būtinumo sąlygos būtų unikalios, moksliskai aiškinti reiškinius nebūtų įmanoma. Dėl to su pasikartojamumo problema susiduria bet kokia determinizmo samprata. Filosofijoje ši

problema formuluojama kaip atskirybės ir bendrybės santykio problema.

Mechanistinei determinizmo sampratai rūšinis reiškinių pasikartojamumas yra nekvestionuojama išeities pozicija. Jos požiūriu, tikrovės reiškiniai, kaip atskirybės, patys savyje turi visas galimas bendrybės apraiškas, leidžiančias juos apibūdinti, kaip tam tikros rūšies reiškinius. Bendrybės aiškinimas čia suprantamas, kaip atskleidimas to, ką turi savyje atskirybė, būdama tam tikrų reiškinų vienetas. Tuo remiantis, mokslinis reiškinų pažinimas laikomas paprastu ėjimu nuo atskirybės į bendrybę vis didėjančiu mastu iki visapusiško tikrovės reiškinų surūšiavimo. Tokia metodologinė pozicija atitinka mechanistinį stacionaraus pasaulio modelį, pagrįstą amžino vis tų pačių procesų kartojimosi idėja.

Įsitvirtinusi moksle visa ko vystymosi idėja neleidžia laikyti atskirybės baigtiniu pasaulio struktūros elementu, turinčiu savyje visas bendrybės potencialias, atskleidžiamas izoliuojamuoju tyrimu. Kas ir kaip paskirus reiškinius sieja tarpusavyje, galima išsiaiškinti tik tiriant visų tikrovės procesų sąveiką. Pažinimo mastas sąlygoja tikrovės reiškinų rūšiavimo pobūdį bei operavimą atitinkamomis bendrybėmis. Rūšiavimo pagrindai vis koreguojami pažinimo proceso raidoje.

Bendrybinės reiškinų charakteristikos yra abstrakcijos, paliekančios neapibūdintas šių reiškinų skirtybes. Jos leidžia įkomponuoti tiriamąjį reiškinį į pažintinį pasaulio vaizdą. Dėl reiškinų ryšio visuotinumą bendrybinio aiškinimo aspektai yra neišsemiami ir kiekvienas atskiras aiškinimas niekuomet negali būti laikomas galutiniu. Tiriant reiškinį vis kitais bendrybės aspektais, artėjama prie konkretybės, kaip nepabaigiamo pažinimo proceso ribos.

Pažinimo procese atskirybės sąvoka turi santykinę prasmę. Ji gali reikšti konkretų objektą, tokių objektų atskirą rūšį arba porūšį pagal aiškinamosios bendrybės mastą. Šubordinuojant bendrybės lygius pagal tiriamų objektų apimties mastą, jungiamoji grandis tarp bendrybės ir atskirybės yra ypatingybė, išreiškianti tam tikros rūšies objektų porūšį.

Reiškinų būtinumo aiškinimas apibūdinamas, kaip jų esmės atskleidimas, t. y. išaiškinimas to, kas daro reiškinius tam tikros rūšies reiškiniais, prieinamais tyrimui bendrybės aspektu. Reiškinių ir esmės santykis yra sena filosofinė problema, kylanti siekiant įprasinti regimąją tikrovės reiškinų įvairovę. Reiškinių sąvoka čia apima visus stebimus tikrovės objektus: daiktus, procesus, įvykius ir t. t.

Idealizmas panaudoja esmės sąvoką, postulodamas idealią tikrovės prigimtį, kurią jis priešpriešina regimajam reiškinų pasaulio vaizdui. Kitu aspektu esmę priešpriešina reiškiniui ir agnosticizmas, teigdamas, kad ji yra nepažini. Visos materializmo srovės vartoja esmės sąvoką, kaip teorinį įrankį patiems reiškiniams pažinti, nors ir nevienodai aiškina šios sąvokos turinį.

Mechanistinis materializmas reiškinų esmę sieja su jų materialiu struktūriniu pagrindu, ir šiuo atveju taikydamas izoliuojamojo aiškinimo

principą. Visuotinio reiškinių ryšio požiūriu, yra nepagrįsta pati baigtinė, atskiriems reiškiniams priklausančios esmės samprata.

Dialektinio determinizmo požiūriu, esmės sąvoka išreiškia pažinimo procese atskleidžiamą reiškinių vietą visuotiniame jų ryšyje. Dėl to esmės aiškinimas yra nepabaigiamas procesas, o kiekviena konkreti jos charakteristika visuomet yra santykinio pobūdžio. Kiekvienam reiškinių pažinimo lygiui ir kiekvienam jo aspektui būdinga sava esmės samprata, kurioje atsispindi reiškinių pažintinio išsėmimo mastas. Esmės pažinimo nepabaigiamumą pažymėjo V. Leninas, atkreipdamas dėmesį į jos dialektinės sampratos specifiką. „Žmogaus mintis,— rašė jis,— vis giliau ir giliau skverbiasi nuo reiškinių prie esmės, nuo pirmojo, taip sakant, laipsnio esmės prie antrojo laipsnio esmės ir t. t. *be galo*“¹.

Tikrovės procesų objektyvaus dėsningumo samprata išreiškia pagrindinį determinizmo principo metodologinio taikymo aspektą. Dėsningumo aiškinimas yra tiesioginis mokslinio reiškinių tyrimo tikslas. Todėl filosofija, aiškindama pažintinį mokslo vaidmenį, visų pirma susiduria su dėsningumo sąvokos prasmės problema.

Pažiūra į gamtos procesus, kaip dėsningus, formavosi įveikdama pirmąją antropomorfinę bei teleologinę jų, kaip tikslingų veiksmų, traktavimą. Jau pirmąsias pasaulėžiūros raidoje pradėjo formotis gamtos pastovios tvarkos idėja. Ją sąlygojo didėjantis sąlytis su gamtos procesų reguliarumu gamybinėje veikloje. Vėliau toji gamtos tvarka imama aiškinti pagal analogiją su įstatymų reguliuojama valstybės tvarka. Susiformuoja gamtos dėsno sąvoka, analogiška valstybės įstatymo sąvokai. Daugelyje pasaulio kalbų abi šios sąvokos ir šiandien tebėra išreiškiamos tuo pačiu — įstatymo — žodžiu. Kai teigiama, kad procesas vyksta dėsningai, turima galvoje, kad jo turinys yra išreiškiamas dėsno sąvoka.

Tikrovės procesų objektyvaus dėsningumo problema iškilo, atsiradus subjektyvistiniams dėsningumo sąvokos aiškinimams, visų pirma būdingiems idealistinei filosofijai. Idealizmo požiūriu, idealiosios būties prigimtį išreiškiantis tikslingumas mokslo paverčiamas beasmeniu dėsningumu, remiantis žmogiška tos būties suvokimo specifika. Kitaip sakant, mokslo dėsniai pačiai tikrovei nepritaikomi ir dėl to neturi objektyvios prasmės. Subjektyvistinis mokslo dėsnių aiškinimas yra būdingas ir agnostinio tipo filosofinėms srovėms.

Pažiūra, kad tikrovės procesai yra objektyviai dėsningi, įeina į patį materialistinės tikrovės sampratos turinį. Tačiau tas objektyvumas dialektinio ir mechanistinio materializmo yra nevienodai aiškinamas. Visų pirma nevienodai aiškinamas pačios dėsno sąvokos turinys. Jis išreiškiamas tomis pačiomis kategorijomis: tai reiškinių ryšys, turintis būtinumo bei pasikartojimo požymius, kai yra šio ryšio esmės atskleidimo sąlyga*. Tačiau tų kategorijų turinys, kaip tai parodyta aukščiau, yra

¹ Leninas V. Raštai.— V., 1960, t. 38, p. 239.

* Dėsno sąvoka vartojama ir kitokiomis prasmėmis, objektyvumo problemai turinčiomis šalutinę reikšmę, pavyzdžiui, dėsnis, kaip pažinimo principas, mąstymo taisyklė, dėsnis ir t. t.

skirtingai aiškinamas, ir tai atsispindi dėsnių ir dėsningumo sampratoje.

Mechanistinis materializmas operuoja besąlygiško turinio kategorijomis ir aiškina dėsningumą, kaip tiksliai funkcionuojančią gamtos tvarką. Jo požiūriu, tą tvarką sąlygoja griežtai veikiantys dėsniai, išaiškinti kiekvienas atskirai pagal izoliuojamąją metodologiją. Tikrąją prasmę dėsniais jis laiko tik dinaminio tipo dėsnius. Statistinio tipo dėsniai laikomi tik dėsnių surogatais, kurie gali būti prasmingi tik tada, kai juos galima pertvarkyti į dinaminis. Visa apimantis dėsningumas čia aiškinamas, kaip kompleksinis įvairiausių dėsnių veikimas. Šių dėsnių visuma sudaranti tartum gamtos kodeksą, kurį mokslas turi atskleisti. Mechanistinei mąstysenai yra tik viena alternatyva: arba griežto turinio dėsniai, arba indeterministinė pažūra į gamtos procesus.

Dialektinio determinizmo požiūriu, tikrovės procesų dėsningumo turinį išreiškia visuotinio reiškinių ryšio principas. Procesų dėsningumas čia sutampa su jų visuotiniu sąlygotumu. Mokslo formuluojami dėsniai šį sąlygotumą išreiškia tik apytikriai, santykinai, tik tam tikrų sąlygų ir tam tikro šių procesų vyksmo atžvilgiu. Dėsnių sąvoka mokslas modeliuoja tikrovės procesus jų santykinio pastovumo aspektu, neišsėmdamas viso jų sąlygotumo turinio. Dėsniai yra abstrakcijos, išreiškiančios tą turinį atskirais aspektais, vaizduojančios ištisinius procesus, skaidomus įvairiais sąlyginiais pjūviais. Tai taikliai pažymėjo V. Leninas, sakydamas: „... dėsnių sąvoka yra viena iš pakopų žmogui pažįstant pasaulio proceso vienybę ir sąryšį, savitarpio priklausomumą ir vientisumą“².

Dialektinė determinizmo samprata išreiškia metodologinius šiuolaikinio mokslo tolesnės pažangos poreikius, susijusius su būtinumu kuo nuosekliau ir kuo visapusiškiau taikyti vystymosi idėją visose tyrimų srityse. Tie šiuolaikinio mokslo duomenys, kurie mechanistinės mąstysenos tradicijos požiūriu atrodo prieštaraujantys determinizmo principui, iš tikrųjų tik patvirtina jo dialektinį turinį.

² Leninas V. Raštai.—V., 1960, t. 38, p. 136.